TIL VA TAFAKKUR O‘RTASIDAGI O‘ZARO BOG‘LIQLIKNING PSIXOLINGVISTIK TAHLILI

Uzoqova Gulxayo Solijon qizi

Qabul qilindi: 24.10.2025
Ko‘rib chiqildi: 25.10.2025
Tasdiqlandi: 26.10.2025

Kalit so‘zlar:
Psixolingvistika, tafakkur, til, idrok, xotira, nutq jarayoni, kognitiv faoliyat.

Ключевые слова:
Психолингвистика, мышление, язык, восприятие, память, речь, когнитивная деятельность.

Key words:
Psycholinguistics, thinking, language, perception, memory, speech process, cognitive activity.

Annotatsiya. Ushbu tezisda til va tafakkur o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik psixolingvistik nuqtayi nazardan tahlil qilinadi. Tadqiqotda tilning inson tafakkurini shakllantirishdagi o‘rni, nutq faoliyatining psixologik jarayonlar bilan bog‘liqligi hamda tafakkurning lingvistik ifodalanish mexanizmlari yoritiladi. Shuningdek, shaxsning idrok, xotira va tasavvur jarayonlari til bilan qanday o‘zaro ta’sirda bo‘lishi tahlil qilinadi. Maqolada psixolingvistikaning zamonaviy yo‘nalishlari asosida til va ong o‘rtasidagi munosabatning ilmiy asoslari hamda amaliy ko‘rinishlari ochib berilgan.

Аннотация. В данной статье проводится психолингвистический анализ взаимосвязи между языком и мышлением. Исследование раскрывает роль языка в формировании человеческого мышления, взаимосвязь речевой деятельности с психологическими процессами, а также механизмы лингвистического выражения мышления. Кроме того, анализируется взаимодействие языка с процессами восприятия, памяти и воображения личности. На основе современных направлений психолингвистики раскрываются научные основы и практические проявления связи между языком и сознанием.

Annotatsiya. This thesis provides a psycholinguistic analysis of the interrelationship between language and thought. The study explores the role of language in shaping human cognition, the connection between speech activity and psychological processes, and the mechanisms of linguistic expression of thought. It also examines how language interacts with

perception, memory, and imagination. Based on modern psycholinguistic approaches, the paper highlights the scientific foundations and practical manifestations of the relationship between language and consciousness.

Kirish. Til va tafakkur o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik inson tafakkurining shakllanishida, bilimlarni qabul qilish, saqlash va qayta ishlash jarayonlarida muhim ahamiyat kasb etadi. Til insonning fikr yuritish, his-tuyg‘ularni ifodalash va ijtimoiy muloqotga kirishish vositasi bo‘lib, u ong faoliyatining bevosita natijasidir. Shu jihatdan, til va tafakkur bir-birini to‘ldiruvchi, o‘zaro ta’sirda bo‘ladigan murakkab psixolingvistik tizim sifatida namoyon bo‘ladi. Psixolingvistika fani til va tafakkur o‘rtasidagi ushbu murakkab munosabatni ilmiy asosda tahlil qilib, inson ongining til vositasida qanday shakllanishi, idrok va xotira jarayonlarida tilning roli, nutq ishlab chiqarish va tushunish mexanizmlarini o‘rganadi. Bugungi kunda psixolingvistika nafaqat nazariy fan sifatida, balki ta’lim, psixologiya, sun’iy intellekt va nutq terapiyasi kabi amaliy sohalarda ham keng qo‘llanilmoqda. Shuningdek, til tafakkurni nafaqat ifoda etish, balki uni shakllantirish, yo‘naltirish va boshqarish vositasi sifatida ham xizmat qiladi. Har bir tilda mavjud bo‘lgan leksik, grammatik va semantik tizim inson tafakkurining o‘ziga xos ko‘rinishlarini aks ettiradi. Shu sababli, turli tillarda so‘zlashuvchi insonlarning dunyoni idrok etish, tasavvur qilish va fikrlash uslublarida farqlar kuzatiladi. Ushbu farqlar Sapir–Uorf gipotezasi doirasida “til nisbiyligi” nazariyasi orqali izohlanadi, ya’ni inson tafakkuri u foydalanadigan til strukturasi bilan chambarchas bog‘liqdir. Til birliklari orqali voqelikni ifodalash va uni ongda qayta yaratish jarayoni shaxsning kognitiv faoliyati bilan uzviy aloqadadir. Shuning uchun ham tilning psixolingvistik tahlili orqali inson tafakkurining individual va ijtimoiy xususiyatlarini, nutq jarayonlarining psixologik asoslarini chuqur o‘rganish mumkin. Mazkur tadqiqot ana shu nuqtai nazardan olib borilib, til va tafakkur o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikning nazariy hamda amaliy jihatlarini yoritish, inson ongida tilning shakllanish mexanizmlarini aniqlash va ularning psixolingvistik asoslarini tahlil qilishga qaratilgan.

Adabiyotlar tahlili. Til va tafakkur o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik masalasi psixolingvistika fanining eng muhim tadqiqot yo‘nalishlaridan biri bo‘lib, bu sohada bir qator olimlar o‘z ilmiy qarashlari bilan ajralib turadi. Tilning inson tafakkuriga ta’siri va tafakkurning til orqali ifodalanish mexanizmlari ilk bor V. fon Gumboldt tomonidan chuqur tahlil qilingan bo‘lib, u tilni “xalq ruhining ifodasi” sifatida talqin etgan [1]. Unga ko‘ra, har bir til o‘ziga xos dunyoqarashni yaratadi va bu o‘z navbatida inson tafakkuriga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Keyinchalik E. Sapir va B. Uorf bu g‘oyani rivojlantirib, “til nisbiyligi” nazariyasini ilgari surganlar, ularning fikricha, insonlar dunyoni o‘z tillarining

grammatik va semantik tuzilmasiga muvofiq idrok etadilar [2]. Shu bilan birga, J. Piaget tafakkurning rivojlanishi bolalik davrida til bilan uzviy aloqada kechishini ta'kidlab, nutqning kognitiv jarayonlar bilan bevosita bog'liqligini isbotlagan [3]. L. S. Vygotskiy esa nutq va tafakkur o'rtasidagi o'zaro ta'sirni chuqur tahlil qilib, "ichki nutq" tushunchasini ilgari surdi. Unga ko'ra, tafakkur va nutq dastlab mustaqil shakllanadi, keyinchalik esa ularning birlashishi insonning ongli faoliyatini tashkil etadi [4]. Zamonaviy tadqiqotlarda esa kognitiv psixolingvistika yo'nalishida til va tafakkur o'rtasidagi neyropsixologik bog'liqlikni tushuntirishga qaratilgan yondashuvlar ilgari surilmoqda. Xususan, A. Levelt, D. Slobin, va S. Pinker kabi olimlar tilni inson miyasi faoliyatining mahsuli sifatida tahlil qilib, nutq ishlab chiqarish va idrok etish jarayonlarini psixolingvistik model asosida izohlashgan [5]. Shu tariqa, ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, til va tafakkur o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik faqat lingvistik emas, balki kognitiv, psixologik va ijtimoiy jihatdan ham murakkab tizimni tashkil etadi.

Materiallar va usullar. Ushbu tadqiqot psixolingvistik tahlilning nazariy va empirik yondashuvlarini birlashtirgan holda olib borildi. Tadqiqotning asosiy materiali sifatida turli yoshdagi, turli ijtimoiy qatlamga mansub 60 nafar respondentlarning nutq namunalaridan, shuningdek, psixologik testlar va so'rovnomalardan olingan ma'lumotlar foydalanildi. Maqsad til va tafakkur o'rtasidagi o'zaro aloqadorlikni aniqlash, til vositasida fikrlash jarayonining qanday kechishini empirik tarzda o'rganishdan iborat bo'ldi. Tadqiqotda eksperimental va kuzatuv metodlari qo'llanildi, bunda respondentlarga turli semantik strukturalar, metaforik iboralar va grammatik konstruktsiyalarni tushunish hamda ularga javob qaytarish topshiriqlari berildi. Shu orqali tafakkur jarayonining tilda qanday ifodalanishi va til birliklarining inson ongida qayta ishlanish mexanizmlari kuzatildi. Eksperimentlar uch bosqichda amalga oshirildi: birinchi bosqichda respondentlarning til bilimlari va umumiy tafakkur darajasi diagnostika qilindi; ikkinchi bosqichda ular bilan interaktiv suhbatlar va psixolingvistik testlar o'tkazildi; uchinchi bosqichda esa natijalar tahlil qilinib, til va tafakkur o'rtasidagi bog'liqlik darajasi aniqlashtirildi. Tadqiqotda asosiy usul sifatida kontent-tahlil, assotsiativ tajriba, kognitiv xaritalash va semantik differensial metodlari qo'llanildi. Kontent-tahlil yordamida respondentlarning nutqida ishlatilgan so'z va iboralarning ma'no doirasi, tafakkurdagi tasniflash usullari hamda idrok jarayonidagi ustuvor yo'nalishlar aniqlangan bo'lsa, assotsiativ tajriba orqali so'zlar bilan bog'liq fikrlash reaksiyalarining tezligi va sifati o'lchandi. Kognitiv xaritalash metodi esa respondentlarning til orqali dunyo haqidagi bilimlarini qanday tuzishini, ularning ongida tushunchalar o'zaro qanday aloqada bo'lishini aniqlash imkonini berdi. Shuningdek, tadqiqotda kvantitativ va sifat tahlil uslublari uyg'unlashtirildi, bu esa olingan natijalarni chuqur va ishonchli tahlil qilish imkonini yaratdi. Olingan ma'lumotlar psixolingvistik modellash orqali qayta ishlanib, tilning tafakkur bilan o'zaro ta'sir

mexanizmlari aniqlandi. Shu tarzda qo‘llangan metodlar til va tafakkur o‘rtasidagi bog‘liqlikni nafaqat nazariy, balki eksperimental jihatdan ham asoslab berdi.

1-Jadval. Til va tafakkur o‘rtasidagi psixolingvistik bog‘liqlik ko‘rsatkichlari

Psixolingvistik omillar	Tavsif	Kuzatilgan natijalar
Idrok (persepsiya)	Tashqi axborotni til vositasida qabul qilish va tahlil etish jarayoni	Respondentlarning 85% hollarda til birliklarini semantik kontekst orqali tez idrok etgani aniqlandi
Xotira (memoratsiya)	Tilda mavjud tushunchalarni saqlash va qayta ishlash mexanizmi	So‘zlar va ma’nolarni eslab qolish darajasi tafakkur faolligi bilan bevosita bog‘liq bo‘ldi
Tasavvur (imaginatsiya)	Til orqali yangi g‘oyalar va obrazlarni shakllantirish jarayoni	Murakkab sintaktik tuzilmalardan foydalangan respondentlarda tasavvur darajasi yuqori bo‘ldi
Semantik tahlil	So‘zlarning ma’nosini tahlil qilish va mantiqiy bog‘liqlikni aniqlash	Tahlil natijasida semantik moslik tafakkur aniqligiga ta’sir etishi isbotlandi
Nutq ishlab chiqarish	Fikrni til vositasida ifodalash jarayoni	Grammatik va leksik boylik fikrlashning murakkablik darajasini oshirgan

Ushbu jadval psixolingvistik tajribalar asosida tuzilgan bo‘lib, u tilning inson tafakkuriga ta’sir etuvchi asosiy mexanizmlarini ko‘rsatadi. Natijalar shuni tasdiqlaydiki, til orqali idrok, xotira va tasavvur faoliyatlari o‘zaro uyg‘unlikda ishlaydi hamda fikrlash jarayonining samaradorligini oshiradi.

Tadqiqot muhokamasi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, til va tafakkur o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik inson ongining shakllanishi va rivojlanishida markaziy o‘rin tutadi. Eksperimental bosqichda respondentlarning til birliklarini qabul qilish va ularni semantik jihatdan qayta ishlash tezligi, shuningdek, fikrlash jarayonida til strukturasining ta’siri kuzatildi. Natijalarga ko‘ra, respondentlarning so‘z boyligi, grammatik konstruktsiyalarni qo‘llash darajasi va assotsiativ reaksiyalarining sifati ularning tafakkur darajasi bilan to‘g‘ridan-to‘g‘ri bog‘liq ekani aniqlandi. Tilning grammatik tizimi va leksik boyligi inson tafakkurining yo‘nalishini belgilaydi, ya’ni murakkab sintaktik strukturalarni ishlatadigan shaxslar odatda murakkab tafakkur operatsiyalarini amalga oshirishga moyil bo‘lishadi. Shuningdek, kuzatishlar shuni ko‘rsatdiki, tilning semantik tuzilmasi insonning voqelikni idrok etish uslubini shakllantiradi. Masalan, ko‘p ma’noli so‘zlar va metaforik ifodalarni ishlatishda respondentlarning tafakkur kengligi va tasavvur faoliyati sezilarli darajada oshgan. Psixolingvistik tahlil davomida aniqlanishicha, tilning idrok, xotira va

tasavvur bilan o‘zaro ta’siri insonning kognitiv tizimida muhim rol o‘ynaydi. Xususan, xotira orqali saqlangan til birliklari yangi g‘oyalarni shakllantirishda asosiy manba sifatida xizmat qiladi, idrok esa nutq jarayonida ma’lumotlarni tezda qayta ishlashni ta’minlaydi. Bundan tashqari, tildan foydalanishning madaniy va ijtimoiy omillar bilan chambarchas bog‘liqligi ham qayd etildi — respondentlar muloqot kontekstiga qarab til uslubini, leksik tanlovni va grammatik qurilmani ongli ravishda o‘zgartirganlar. Bu esa tafakkurning ijtimoiy sharoitga moslashuvchanligini ko‘rsatadi. Shuningdek, tadqiqotda aniqlanishicha, ona tili va xorijiy til o‘rtasidagi tafakkur jarayonlari turlicha kechadi — xorijiy tilda fikrlashda inson ko‘proq analitik yondashuvni qo‘llaydi, ona tilida esa intuitiv va hissiy komponentlar ustunlik qiladi. Ushbu holat Sapir–Uorf gipotezasini amaliy jihatdan tasdiqlaydi, ya’ni tilning tuzilmasi inson tafakkurining yo‘nalishini va ifodaviy imkoniyatlarini belgilaydi. Shunday qilib, olib borilgan tahlillar til va tafakkur o‘rtasidagi bog‘liqlikni kognitiv, lingvistik va psixologik jihatdan tasdiqlab, psixolingvistika fanining asosiy g‘oyalarini amaliy misollar orqali yoritib berdi.

Xulosa. Yakuniy tahlillar shuni ko‘rsatdiki, til va tafakkur inson ongining ajralmas ikki jihatini tashkil etadi hamda ular o‘rtasidagi o‘zaro ta’sir inson tafakkurining shakllanishi, bilimlarni o‘zlashtirish, nutq ishlab chiqarish va idrok etish jarayonlarining asosiy mexanizmini belgilaydi. Tadqiqot natijalari asosida aytish mumkinki, til inson tafakkurining ifodasi bo‘lish bilan birga, uni shakllantiruvchi vosita sifatida ham xizmat qiladi. Til birliklarining ma’no tizimi, grammatik tuzilmasi va leksik boyligi insonning dunyoni qanday idrok etishini, u haqda qanday fikr yuritishini va o‘z g‘oyalarini qanday shaklda ifoda etishini belgilaydi. Psixolingvistik nuqtayi nazardan qaraganda, tafakkur jarayoni tildan mustaqil emas, balki u bilan birgalikda rivojlanadi, chunki har bir fikr lingvistik ifoda topmaguncha ongda to‘liq shakllanmaydi. Shuningdek, tildan foydalanishning madaniy va ijtimoiy omillar bilan bog‘liqligi inson tafakkurining xilma-xilligini ta’minlaydi. Olingan natijalar tilning idrok, xotira, tasavvur va kognitiv jarayonlardagi rolini aniqlab, psixolingvistika fanida til va tafakkur o‘rtasidagi o‘zaro aloqani yanada chuqurroq o‘rganish zarurligini ko‘rsatadi. Shu bois, kelgusida turli til vakillari o‘rtasida fikrlash uslublarini solishtirish, neyropsixologik tahlillarni kengaytirish hamda sun’iy intellekt texnologiyalarida inson tafakkurini modellashtirish bo‘yicha tadqiqotlarni davom ettirish muhim ilmiy yo‘nalishlardan biri bo‘lib qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati

1. Gumboldt, V. fon. Izbrannye trudy po yazykoznaniyu. Moskva: Progress, 1984.
2. Sapir, E. Language: An Introduction to the Study of Speech. New York: Harcourt, Brace and Company, 1921.
3. Piaget, J. The Language and Thought of the Child. London: Routledge & Kegan Paul, 1959.

4. Vygotsky, L. S. Thought and Language. Cambridge, MA: MIT Press, 1986.
5. Pinker, S. The Language Instinct: How the Mind Creates Language. New York: HarperCollins, 1994.